

JÁRVÁNYOK, BETEGSÉGEK A REFORMÁTUS EGYHÁZ TEOLÓGIAI IRODALMÁBAN¹

EPIDEMICS, DISEASES IN THE THEOLOGICAL LITERATURE OF THE
REFORMED CHURCH

Kónya Annamária
Eperjesi Egyetem, egyetemi adjunktus

ÖSSZEFOGLALÁS

A fertőző betegségek az emberi társadalmat a legkorábbi időktől kezdve egészen napjainkig kísérik. Ha túllépték a normális előfordulási gyakoriságot és járványokká váltak, akkor nem csupán orvosi problémát jelentettek. Befolyásolták a demográfiai és gazdasági fejlődést, de jelentősen alakították a társadalmi viszonyok alakulását is. Nem egy esetben a történelemben közvetlen kihatással voltak egy-egy történelmi esemény kimenetelénél. Mivel a múltban az emberek nem ismerték a fertőző betegségek közvetlen okait, a járványok előfordulását leggyakrabban az emberek bűneiért járó isteni büntetéssel magyarázták. A járványok és a hívő közösségekre gyakorolt következményeik az egyházban is tükröződtek. A járványok témája teológiai írásban, vallási traktátusokban vagy más típusú egyházi dokumentumokban, valamint magában a Bibliában is megjelenik. A tanulmány célja, hogy röviden bemutassa a járványok leírását és felfogását a református teológia irodalmában. A dolgozat két teológiai művet mutat be a pestisről a magyar királyságban a 17. században. A prédikációk és a teológiai művek célja az volt, hogy magyarázatot, megnyugtatást és biztonságot adjanak a híveknek. Mindkét értekezés szerzője a pestisjárványt az emberi bűnök isteni büntetésének tekintette. Egyben választ szeretnének adni a híveknek egy alapvető kérdésre, hogy érdemes-e és egyáltalán lehet-e elfutni a járványok elől. A prédikátorok a predestináció tanának szellemében arra buzdították a híveket, hogy legyenek bátrak, és higgyenek az isteni kegyelemben és üdvösségben. Ez az Istenbe vetett rendíthetetlen hit adhatott erőt és reményt a hívő keresztényeknek a legpusztítóbb járványok idején is.

ABSTRACT

Communicable diseases have accompanied human society from the earliest times to the present day. When they exceeded the normal incidence and became epidemics, they caused not only medical problems. They influenced demographic and economic development, but also significantly shaped the dynamics of social relations. In more than one case in history they have had a direct influence on the outcome of historical events. Because in the past people did not know the direct causes of infectious diseases, epidemics were most often explained by divine punishment for people's sins. Epidemics and their consequences for religious communities were also reflected in the Church. The theme of epidemics appears in theological writings, in religious tracts, and other types of church documents, as well as in the Bible itself. The purpose of this paper is to briefly present the description and understanding of epidemics in the liter-

¹ A tanulmány az APVV-20-0613 *Epidémie na území Slovenska v 17.-19. storočí* tudományos projekt keretében jött létre

ature of Reformed theology. The paper presents two theological works on the plague taking place in the Kingdom of Hungary in the 17th century. The purpose of the sermons and theological works was to give explanation, reassurance, and security to the congregation. The authors of both treatises saw the plague as divine punishment for human sins. They also want to answer a fundamental question for the congregation: whether it is worth running away from epidemics, and if so, whether it is even possible. In the spirit of the doctrine of predestination, the preachers encouraged the congregation to be courageous and to believe in divine grace and salvation. It was this unshakable faith in God that gave faithful Christians strength and hope even in the most devastating epidemics.

Kulcsszavak: járvány, pestis, református egyház, teológiai irodalom, Magyarország

Keywords: epidemic, plague, Reformed Church, theological literature, Hungary

A fertőző betegségek az emberi társadalmat a legkorábbi időktől kezdve egészen napjainkig kísérik, és a közelmúltban mi magunk is közvetlen részesei voltunk egy vilájjárványnak. Az orvostudomány a fertőző betegségek közé sorol minden olyan betegséget, amelyek az emberek közötti, illetve ember és állat közötti érintkezés útján terjed. Az átvitel módjai a közvetlen fizikai érintkezéstől, cseppfertőzés vagy testnedvektől kezdve változhatnak. A fertőző betegségek különböző csoportokra oszthatók, és a kórokozó szerint megkülönböztethetünk bakteriális (pestis, lepra, tuberkulózis, tífusz, tífusz, kolera vagy szifilisz), vírusos (himlő, kanyaró) vagy parazita (malária) jellegű fertőző betegségeket. Az előfordulás szempontjából megkülönböztethetünk olyan betegségeket, amelyek egy bizonyos földrajzi környezetre korlátozódnak, és nem lépik át a szokásos elterjedési területüket, míg mások a világ bármely pontján található gazdatestet.²

Ha egy fertőző betegség előfordulása meghaladja a normális vagy átlagos elterjedtségét, akkor járványról (epidemiáról), illetve vilájjárványról (pandémiáról) beszélhetünk. Annak ellenére, hogy az orvostudomány az elmúlt évszázadban óriási előrelépéseket tett, a fertőző betegségek terjedése, az új betegségek megjelenése, a különböző járványok váratlan kitörése még mindig sok olyan kérdést vet fel, amelyre a tudomány nem tud elégséges választ adni. Miért jelennek meg új fertőző betegségek, hogyan lehetséges, hogy egyes emberek megbetegednek, mások pedig nem, miért van az, hogy a betegségek egyes helyeken pusztítóbb következményekkel járnak, mint máshol, milyen tényezők játszanak szerepet a terjedésükben, és még sok más kérdés, amelyek az elmúlt két évben bizonyára nem egy ember fejében felmerültek. Ezek a kérdések néhány évszázaddal korábban is foglalkoztatták a tudós, de a laikus emberek gondolkozását.

² Dobson, Mary. Choroby postrach ľudstva. Bratislava : Slovart, 2009, p. 6-7.

A szokásos gyakoriságot meghaladó, járványokba torkolló fertőző betegségek mellett, hogy orvosi problémát jelentenek, az emberiség történelmi fejlődésének egyik fő tényezőjévé váltak. Befolyásolták a demográfiai vagy gazdasági fejlődést, de jelentősen alakították a társadalmi fejlődést is, vagy néha közvetlenül befolyásolták egy-egy történelmi esemény kimenetelét, alakulását. Egy kiemelkedő hadvezér fertőző betegségben bekövetkezett halála vagy egy járvány kitörése egy katonatáborban közvetlen hatással lehetett egy csata kimenetelére vagy egy adott politikai eseményre.³

Mivel a múltban az emberek nem ismerték a fertőző betegségek közvetlen okait, a járványok előfordulását leggyakrabban az emberek bűneiért, istentelen életükért stb. kapott isteni büntetésként magyarázták. A járványokat, különösen a középkorban és a kora újkorban, más katasztrófák is kísérték, mint például éhínségek, háborúk, különböző természeti katasztrófák, például vulkanikus tevékenység, földrengések, szélsőséges szárazságok vagy más időjárási ingadozások, az égbolton tapasztalható jelenségek (napfogyatkozások, holdfogyatkozások, üstökösök átvonulása stb.), vagy más furcsaságok (különböző fogyatékos vagy torz emberek vagy állatok születése). Gyakran azonosították a járványok okozójaként azokat az embereket, akik a társadalom peremén voltak, vagy akik hite, szokásai vagy hagyományai eltértek a többségi társadalomtól. Az emberi harag és frusztráció leggyakrabban a zsidó közösség tagjain volt levezetve, akik gyakran a keresztény lakosság véres pogromjainak áldozatai lettek.⁴

Mivel a pusztító járványok és a hívő közösségekre gyakorolt hatásaik az egyházban is tükröződtek, témáik számos teológus írásában, vallási traktátusokban vagy más típusú egyházi dokumentumokban, valamint

³ A magyar történelemben számos példa van a járványos betegségben meghalt királyokra, királynéokra, hadvezérekre. I. Lajos magyar király első felesége, Luxemburgi Margit pestisben halt meg, házasságuk gyermektelen maradt. 1439. október 27-én Habsburg Albert magyar uralkodó vérhasjárványban halt meg, mely a katonai táborban ütött ki az egyik oszmánok elleni harcban. Hunyadi János 1456-ban Belgrád sikeres védelme után pestisjárványban halt meg. Ismert példa Mária Terézia uralkodó, akinek több gyermeke lett a himlő áldozata (Károly József †1761, Mária Johanna †1762, Mária Jozefa †1767). Romsics Ignác (főszerk.): Magyarország története. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2007.; *Badinter, Elizabeth: Macht und Ohnmacht einer Mutter. Kaiserin Maria Theresia und ihre Kinder.* Wien, Zsolnay Verlag, 2023.

⁴ Az első, a járványokkal összefüggő nagyobb zsidóellenes hullám Európa-szerte a középkorban, az első pestisjárvány után tört ki 1348 és 51 között. Ez egyik ilyen nagy zsidóellenes fellépés 1349-ben volt Erfurtban, ahol kb. 3000 zsidó lelte halálát, de nagy mézárslátnak volt kitéve pl. Basel, Köln, Tübingen, Barcelona város zsidó lakossága is. Ilyen zsidóellenes kitörések ismétlődtek más járványok, háborúk, felkelések időszakában is. *Chazan, Robert. Židé středověkého západního křesťanského světa.* Praha, ARGO, 2009.

magában a Bibliában is megjelennek.⁵ Természetesen a járványokat és más betegségeket is teológiai kifejezésekkel írták le, mint az isteni parancsolatokat megszegő emberiségre küldött ostorokat, büntetéseket.

A tanulmány megpróbálja bemutatni a járványok felfogását a protestáns egyházakban, konkrétan a kálvinista felekezetben. A dolgozat arra a kérdésre keresi a választ, hogy a reformáció és az új, haladó reformátori tanítás, a kálvinizmus lelki világa milyen mértékben volt képes, ha egyáltalán képes volt, megváltoztatni az egyház hagyományos felfogását a járványok felfogásáról és a járványok okairól az emberi társadalomban. Az is kérdéses, hogy a kálvinizmus természettudományokhoz való pozitív hozzáállása tükröződött-e valamilyen módon a református teológusok írásaiban, egyházi rendeletekben, és milyen mértékben, ha egyáltalán, tapasztalható volt a járványokról alkotott felfogásban.⁶

A középkorban és a kora újkorban viszonylag gyakori volt, hogy az emberek életük során többször és többféle járványhullámmal is találkoztak (ha persze elég szerencsések voltak ahhoz, hogy túléljék). A nagy reformátoroknak vagy teológusoknak gyakran voltak ilyen élményeik. A tanulmány témájára való tekintettel megemlíthetjük a svájci reformáció egyik első nagy alakját, Ulrich Zwinglit (1484-1531). Ő maga is kapcsolatba

⁵ Pl. „Megállapítottuk, hogy ez az ember valóságos pestis: lázadást szít a földkerekségen élő valamennyi zsidó között, és a Názáretiek pártjának a feje” (Apostolok cselekedetei 24,5); „Ha éhínség vagy pestis, gabonaragya, szárazság, sáska vagy fereg támad az országban, ha ellenség pusztítja e földet s szállja meg a város kapuit, ha bármiféle csapás vagy nyomorúság sújtja” (Krónikák II.könyve 6,28); „A pestis és Isten megbocsátása, (Sámuel II.könyve 24,10); „Kardot hozok rátok, hogy megbosszulja a szövetséget. Akkor majd városaitokba menekültök, de pestist bocsátok rátok és ellenségeitek kezére kerültek” (Leviták könyve 26,25); „Az Úr tehát pestist küldött Izraelre, és betervezer ember halt meg Izraelből” (Krónikák I.könyve 21,14)

⁶ A kálvinizmus, amelyet elsősorban alapítója, Kálvin János nézetei befolyásoltak, már a kezdetektől új felfogást hozott a protestantizmusba a természettudományok és azok felfogása iránt. A reformátor nézetei alapvető teológiai tézisein alapulnak, nevezetesen a predestináció tanán és Isten mindenhatóságának felfogásán. Az ember sorsát valamint az egész világegyetemhez hasonlóan a világot is kezdettől fogva a mindenható Isten határozta meg; a természet törvényei az ő hatalmának és akaratának vannak alávetve, és a kozmosz, valamint maga az ember mint természeti lény ennek megfelelően rendeződik. Ezért e törvények felfedezése, a makrokozmosz és a mikrokozmosz és annak rendje megismerése nem más, mint magának Istennek és hatalmának mélyebb megismerése. Szerinte a tudományos kutatásban nem lehet szó szerint ragaszkodni a Biblia szövegéhez, vagy a Bibliát valamiféle természettudományos tankönyvnek tekinteni. A Biblia mindenekelőtt Jézus Krisztus életének közvetítése, a róla szóló mű, ezért a hit és a vallás kérdéseire ad választ, nem pedig a világ belső működésére és törvényeire. Kálvin e nézetei nagyban befolyásolták a XVII. századi gondolkodás fejlődését Nyugat-Európában. *McGrath, E. Elister: Kálvin. Budapest, Osiris Kiadó, 1996. 271.*

került az 1519 augusztusában Zürichben kitört pestisjárvánnyal. Ez egy pusztító járvány volt, mivel a korabeli beszámolók szerint a város lakosságának egynegyede halt meg a betegségben. Akik tudtak, elmenekültek a városból, de Zwingli maradt, és folytatta prédikációs tevékenységét. Végül szeptemberben ő maga is megfertőződött a pestissel, és majdnem életét veszítette. Tapasztalatait egy nem sokkal később megjelent versében írta le.⁷ A három részből álló versben Zwingli leírja a fertőzést, a halálra várását és a felépülését. A legtöbb Zwingli-életrajzíró egyetért abban, hogy ez a szinte csodás gyógyulás bizonyos misztikus jelentőséggel bírt a prédikátor számára, mert tovább erősítette meggyőződését az egyházi ügyek reformjának szükségességéről.⁸ A prédikátor felhagyott az egyházzal szembeni békülékenyebb, inkább humanista irányultságú hozzáállásával, és radikálisabb kritikát kezdett hirdetni, különösen a böjt és a papi nőtlenség értelmezésével szemben. Gyógyulását isteni jelként értelmezte, hogy az általa megkezdett út helyes volt, és folytatni kell.

A járványokra és különösen azok teológiai értelmezésére vonatkozó utalások egy másik jelentős reformátor, Luther Márton (1483-1546) írásában is megtalálhatók. «Asztali beszélgetései» (Tischreden) című művében található olyan bejegyzések, amelyekben a reformátor többször is nyilatkozott a járványok okairól és azok hitbéli megítéléséről. Egy 1530 körül készült rövid elmélkedésében kifejtette nézetét a betegségek és a ragályok ördögtől származó eredetéről. Luther Márton 1532 őszén kijelentette, hogy „szerinte minden súlyos fertőző betegséget és járványt a Sátán küld, mert ő a halál fejedelme.” Ezért mondta Péter apostol: „Krisztus meggyógyít mindenkit, aki az ördög hatalma alatt van” (ApCsel 10,38). Ezért úgy gondolom, hogy általánosságban minden fertőzés az ördög csapásai és csapása. Ehhez azonban természetesen eszközökre van szükség, ahogyan a gyilkossághoz is szükség van kardra vagy más fegyverre. Istennek is szüksége van eszközökre, például ételre, italra vagy alvásra, hogy az embereket egészségesen és életben tartsa. Mert eszközök nélkül még ő maga sem cselekszik. Az ördög is olyan eszközökkel fertőzi és öli meg az embereket, amelyek őt szolgálják erre a célra, mérgezi a levegőt stb. Ha a kerítés egy kicsit is ferdén áll, teljesen felborítja azt. Az orvos az ő szabója, ő segít fizikailag, mi teológusok lelkileg, hogy helyrehozzuk mindazt, amit az ördög megrongált. Az orvos feladata a gyógyszer vagy más gyógyító anyag beadása, tehát a teremtményen, az emberen ő segít, az ember teremtésén (az általa teremtett gyógyszer), ez a tudomány nem könyvekből származik, hanem maga Isten nyilatkoztatta ki, ahogy a 38. szakaszban olvasható, „A Magasságos teremtett a földből gyógyszert”⁹

⁷ Ének a pestis járványról (1519/20). In: Potter, G.R. Zwingli. Cambridge, Cambridge University Press, 1976.

⁸ 1520-ban pestisben meghalt Zwingli fiú testvére.

⁹ Luther válogatott művei 8. Asztali beszélgetések, p. 113–114.

Ebben a beszédben Luther Márton tovább cáfolta azoknak az állítását, akik szerint minden betegség egyetlen gyógymódja az Istenhez való imádság, és hogy Isten ellenzi a gyógyszerek használatát. Luther azzal érvelt, hogy ha az ember éhes, akkor eszik, ha pedig beteg, akkor gyógyszert vesz be, mert mindkettő Isten teremtménye, és ezért az élet fenntartása érdekében kell használni.

A fertőző betegségek témája 1538 vége felé vált ismét aktuálissá, amikor december 6-án Wittenbergben két házban is pestist fedeztek fel. Egy másik asztali beszélgetés során a reformátor a pestistől vagy más járványoktól való félelelről nyilatkozott. A téma megvitatása egy wittenbergi diakónus, bizonyos Peter Hess beteglátogatásával kapcsolatban alakult ki. A városlakók közül sokan valóban aggódtak amiatt, nehogy ő így másokra is átadja a betegséget, és követelték, hogy ezzel kapcsolatban valamilyen szabályozást hozzanak. Luther a következőképpen kommentálta a kérést: *„Ó, Istenem, add, hogy ez legyen a legnagyobb gondom. Ne legyen ezentúl semmi sem tilos Péter úrnak! Különben az emberek annyira megijednek, hogy a gyengeség legkisebb jelére is azt hiszik, hogy megfertőződtek a pestissel. Isten meg fogja tartani az igét hirdető szolgálóit, ha nem rohan hozzájuk és nem rángatja ki őket az ágyból. Nem kell gyónást hallgatni, mert mi az élet üzenetét visszük! Csodálkoznunk kell, hogy még az evangélium fényében is ennyire félnek az emberek, holott korábban, a pápaság alatti időkben nem féltek ennyire. A pápaság idején az emberek mások vallásosságában vagy érdemeiben bíztak. Most azonban mindenkinek saját magára kell támaszkodnia, és saját felelősségére kell kockáztatnia!”*¹⁰

A harmadik nagy reformátor, Kálvin János csak érintőlegesen foglalkozott a betegségek témájával; a beteglátogatásról külön kisebb értekezést írt. Ez a rövid írás magyar fordításban az úgynevezett *„Kálvin kisebb művei a rendszeres teológia köréből”* című gyűjtemény részeként jelent meg.¹¹ A betegek látogatásáról és a lelkész kötelességéről ilyen esetekben eképpen vélekedik Kálvin az adott témában: *„De legnagyobb szüksége az embereknek Urunk lelki tudományára akkor van, amikor Urunk csapásokkal látogatja meg, akár betegséggel, akár más bajokkal és különösen a halál órájában, mert akkor jobban szorongatva érzi magát lelkiismeretben, mint egész életében, úgy Isten ítéletétől, amelyre látja, hogy azonnal meg kell jelennie, mint az ördög támadásaitól, aki akkor minden erejét kifejti, hogy ledöntse a szegény embert és kétségbeesésbe taszítsa. És ezért kötelességük a lelkészeknek, hogy meglátogassák a betegeket s vigasztalják őket az Úr beszédével, megmutatva nekik, hogy mindaz, amit tűrnek és szenvednek, az Úr kezéből jő, és az az ő gondviseléséből, amely semmit sem bocsát a hívekre, henemha javokra és üdvösségükre. És vegyén a Szentírásból erre alkalmas bizonyítékokat.*

¹⁰ U.o, p. 500.

¹¹ Kálvin János kisebb művei a rendszeres teológia köréből. Ford.: Czeglédi Sándor (Református egyházi könyvtár IX.), 1912.

Sőt hogyha veszedelmes betegségekben látja őket, adjon nekik olyan vigasztalást, amely még továbbra is terjed aszerint, amint látja, hogy meg vannak hatva érzékületükben, azaz ha azt tapasztalja, hogy a halál iszonyatától meg vannak rémülve, figyelmeztesse őket, hogy abban nincs semmi ok arra, hogy vigasztalhatatlanok legyenek a hívek, akiknek vezérük és oltalmazójuk a Jézus Krisztus, aki a halál által abba az életbe fogja elvezérelni őket, ahová ő is belépett. És hasonló figyelmeztetések által szüntesse meg azt a félelmet és rettegést, amelyet ők Isten ítéletével szemben éreznek. Ha úgy látja, hogy bűneiknek tudatja nem eléggé súlytja őket le, magyarázza meg nekik, hogy minő Isten igazsága, amely előtt nem áltatnak meg, ha csak írgalom által nem, magukhoz üelve a Jézus Krisztust üdvösségükre. Viszont, ha úgy látja, hogy lelkiismeretükbe le vannak súlytva és bűneik miatt meg vannak zavarodva, mutassa fel előttük a Jézus Krisztust élethűen és magyarázza meg, hogy mindazok a szegény bűnösök, akik magukban nem bizakodva, az Ő jóságában nyugosznak meg. Ő benne enyhülést és menedéket találnak. A jó és hűséges lelkésznek tehát meg kel fontolnia, hogy mely módot lesz jó alkalmaznia a szenvedők és lesújtottak megvigasztalására azon érzület szerint, amelyet bennük lát; mindenképpen Isten ígésétől vezéreltetvén. Sőt, hogyha a lelkésznek van valamile, amivel meg is vigasztalhatja és testileg segítheti a szegény lesújtottakat, nem szabad semmit sem kímélnie, mindenki előtt a szeretetnek igazi példáját mutatván.¹²

A fertőző betegségek és járványaik a középkor óta végigkísérték Magyarország történetét is. A magyarországi járványokról szóló legkorábbi feljegyzések a 11. századból származnak. Hosszú szárazság után, 1015-ben jelent meg a mirigybetegség néven ismert kór. A következő évtizedekben, évszázadokban a járványok rendszeresen visszatértek és az egész ország vagy annak egyes részeinek lakosságát sújtották. A járványok a forrásokban különböző elnevezésekkel szerepelnek, bár a leírt tünetek nagyon hasonlóak voltak. A betegségeket leggyakrabban láz, hirtelen rosszullet, hasmenés, duzzadt mirigyek, fáradtság, bőrelváltozások stb. kísérték. A hagyományos fertőző betegségek, mint a lepra, kanyaró, skarlát, tífusz, himlő és a keresztes háborúk után a himlő mellett a 14. századtól kezdve a pestisjárványok is, rendszeresen szedték számos áldozatukat. A 15. században Nyugat-Európából került Magyarországra a morbus gallicus nevű betegség, ismertebb nevén a szifilisz vagy a francia betegségnek is nevezett kór. Magyarország sajátos fertőző betegsége volt az úgynevezett febris hungarica, vagy febris castrensis, vagy morbus hungaricus. Ez egy fertőző betegség volt, amely általában a katonai táborokban jelentkezett. Ma már egyértelmű, hogy a rossz higiéniai körülmények között élő, rosszul táplált emberek nagy koncentrációjában előforduló kiütéses tífusz volt, ami a börtönökre vagy akár a katonai táborokra volt jellemző. Természetesen a késő középkor, de az azt követő kora újkor legnagyobb csapásai a pestisjárvá-

¹² *Kálvin János kisebb művei a rendszeres teológia köréből.* Ford.: Czeglédi Sándor (Református egyházi könyvtár IX.), 1912, p. 97-98.

nyok, más néven a fekete halál voltak. Ennek a betegségnek a megjelenését kezdettől fogva pánik kísérte, mivel az emberek tisztában voltak a betegség gyors és ellenőrizhetetlen terjedésével, nagyszámú áldozatával. A pestisjárványok rendszeresen, körülbelül tízévenként tértek vissza és pusztították Európa, köztük Magyarország lakosságát is, de időnként különösen pusztító pestisjárvány-hullámok is előfordultak.¹³

Ezeket természetesen különböző típusú történelmi dokumentumokban rögzítették, az orvosi könyvektől kezdve a korabeli krónikákig. A járványokról és a betegségek terjedéséről szóló feljegyzések megtalálhatók magánszemélyek levelezésében, városi előljárók hivatalos feljegyzéseiben, hatósági rendeletekben, de egyházi eredetű feljegyzésekben is. Az egyházi dokumentumokat, amelyekben járványokról szóló feljegyzések jelennek meg, egy a történelmi forrás felekezeti hovatartozása, vagy a típusa szerint lehet felosztani. Az utóbbi esetben az egyházi dokumentumoknál megkülönböztethetők egyházi kánonok, egyházlátogatási jegyzőkönyvek, zsinati határozatok, egyházközségi krónikák, egyházi vezetők életrajzai vagy egy adott kérdésre reflektáló teológiai írások.

Ebben az összefüggésben ez egy nagyon széleskörű téma, amelyet nem lehet átfogóan lefedni egyetlen tanulmányban, ezért ez a dolgozat elsősorban bevezetés a téma mélyebb kutatásához. A tanulmány a Magyarország területén működő református egyház egyes egyházi dokumentumaiban mutatja be a betegségek, járványok leírását, annak teológiai magyarázatát, valamint a betegséggel, járvánnyal való túlélési stratégiákat a mindennapi életben.

Mint fentebb jelezve volt, a betegségek nem mindig szerepelnek helyesen a történelmi dokumentumokban. A dögvész kifejezést, amely fordítható pestisnek, de járványnak, fertőzésnek is, leggyakrabban az erősen fertőző betegségek megnevezésére használták.

Már az első magyar református hitvallásban is megjelenik egy rövid cikk a pestisre vonatkozóan. A Debreceni Hitvallást, más néven Debrecen-Egervölgyi Hitvallást vagy Confessio Catholica-t a tiszántúli terület reformátorai, Mélius Juhász Péter és Szegedi Gergely 1562-ben fogalmazták meg.¹⁴ A hitvallás valóban terjedelmes, nyomtatott formában mintegy kétszáz oldalból áll. Tartalmát tekintve a Hitvallás hitbéli kérdésekről szóló cikkek gyűjteménye, de számos más praktikus dologgal is foglalkozik és ad útmutatást.¹⁵ Nagymértékben tükörképe a társadalmi és magánélet

¹³ Magyarországon a pestis évei a következők voltak: 1603., 1608., 1613., 1620–22., 1624., 1628., 1632., 1633., 1644–45., 1654., 1665., 1678–79., 1683., 1686., 1690., 1692., 1709–1710. *Fekete Lajos*: Magyarországi ragályos és járványos kórok rövid története. Debrecen. Nyomtatott a városi könyvnyomdájában, 1874., 26–31.

¹⁴ *Kiss Áron*: A 16. században tartott magyar református zsinatok végzései. Budapest, Magyarországi protestánsok, 1881., 60.

¹⁵ a mindennapi életről és erkölcsről (a házasságról, a szüzességről, a válásról, az emberi hagyományokról, a fogadalmakról, a szabad akaratról stb.), az alattvalók és a ha-

különböző aspektusainak, de olyan jelenségeknek is, mint a fertőző betegségek. A pestist a hitvallás 39. cikkelye taglalja eképpen: „*El lehet-e kerülni a pestist? Gyakran a fertőzött levegőből származó fertőzés megszünteti egyesek tudását. De mivel a pestis az emberek gonoszságát büntető csapás, és halálba fordul, nem lehet elhárítani, ahogyan a prófétáknál látjuk. Még a pestis idején is megkímélik azokat, akiknek még nem jött el az ideje, de azoknak, akiknek már eljött az órájuk, lehetetlen gyógyszerekkel elhárítani a halált, vagyis a pestist.*”¹⁶

A református egyház és vezetőinek a pestisjárvánnyal kapcsolatos álláspontja ebből a rövid cikkből is egyértelmű, és jól tükrözi a kálvini predestináció tanítását. A hitvallás megírásának időszakában, azaz az 1560-as években még világosan kivehető a középkorból megmaradt hagyományos felfogás, hogy a betegség az emberek bűneiért járó isteni büntetés. Másrészt a kezelésekkkel és gyógymódokkal szembeni „*szkepticizmus*” egyik lehetséges magyarázata az lehetett, hogy a hitvallás szerzői olyan járványokkal kapcsolatos tapasztalatokat szereztek, amelyek esetében a számos laikus vagy orvosi ajánlás ellenére sem volt kézzelfogható eredmény a kezelés tekintetében. A legtöbb esetben a gyógyulás inkább a véletlennek és a fertőzöttek szerencséjének volt köszönhető, mintsem a valódi kezelésnek. Nemcsak a teológusok, hanem a lakosság körében is az volt az uralkodó vélemény, hogy a gyógyulás vagy a halál kizárólag Isten és az ő végtelen mindenhatósága dolga. Ez tulajdonképpen a kálvinista tanítás egyik alappillére, az eleve elrendelés tanításának felel meg. A később kiadott hitvallásokban a betegségek, járványok témája nem jelenik meg.

A református egyház járványokról vallott nézeteiről sokkal több információ található az egyházi személyek teológiai írásaiban, melyek szerzői egyházi kötelességeik végzése során szembesültek a betegségek, járványok következményeivel és azzal kapcsolatos morális, teológiai kérdésekkel is. Ezek nagyon gyakran olyan művek, amelyek eredetileg prédikációk voltak a gyülekezet vigasztalására a járványok során, majd később nyomtatásban is megjelentek. Az egyik ilyen jól ismert mű a 17. századból Szepesi Wendingh András¹⁷ (1603-1680) református prédikátor „A döghalál ellen való

tóságok kötelességeiről (a háborúról, a kereskedelemről, a katonai megállapodások betartásáról, az alattvalók engedelmségéről stb.), valamint más jellegű cikkekről (a tengeréről, a matematikáról stb.) U.o., p. 73–285.

¹⁶ U.o., p.190.

¹⁷ Szinnyei lexikonában helytelenül van a neve Szepesi <https://mek.oszk.hu/03600/03630/html/>

Orvosság...¹⁸ című munkája, melyet 1662-ben adtak ki Sárospatakon.¹⁹ Szepsi Wendigh András hazai tanulmányai után 1630-ban iratkozott be a leideni egyetemre. Hazájába visszatérve több helyen prédikátorként működött, többek között Ungváron, majd később Sárospatakon, amelyet 1671-ben el kellett hagynia, miután Báthory Zsófia erőszakos rekatolizációba kezdett a városban. A fent említett műveken kívül még két teológiai írás szerzője volt (*Disputatio Teologica és Bátorító beszéd*).²⁰

A döghalál ellen való Orvosság című teológiai írás lényegében egy prédikáció, Baxi Istvánnak, Kazinczi Péternek és Gáspár Pálnak, de tágabb értelemben minden, a pestis miatt aggódó hívőnek ajánlotta a szerző. Szepsi Wendigh András egy bibliai igeverssel kezdte művét, amely szerint minden ember, aki ellenszegül az isteni rendelkezéseknek, szembe fog nézni a pestissel.²¹ A bevezető után Szepsi felvázolta az olvasó számára az öt részből álló írásnak a rövid tartalmát. Az első részben a pestist mint büntető eszközt, büntetési módot mutat be, a következő részben a betegség terjedését vázolja, majd az embereket a pestisre adott reakciójuk szerint osztja fel. Az írás utolsó részében végül a pestis megjelenésének okait és a pestis terjedését elemezte. Szepsi W. András a műben számos kifejezést használ a pestisre, mint például „hőség,” „kegyetlen éjszakai rémület,” „égés” vagy „repülő nyíl”. Az első prédikáció elméleti ismereteket nyújt a pestisről, amelyet azzal a következtetéssel zár, hogy a pestis Istentől jön az emberek bűneiért. A második prédikációban a szerző az embereket hitük mértéke szerint, valamint a pestishez való hozzáállásuk szerint négy csoportra osztja: 1. azok, akik a menekülést választják, 2. azok, akik igaz, de gyenge hitűek, 3. azok, akik igaz és erős hitűek, 4. azok, akik ésszerűtlenek. Az alapvető dilemma, amelyen keresztül Szepsi tulajdonképpen ezeknek az embereknek a hitét és viselkedését írja le a pestis idején, az a kérdés, hogy szabad-e menekülni a pestis elől? A gondolat itt az, hogy az ember elhagyja otthonát, lakóhelyét, és mindent kiszolgáltatót a járványnak. Maga a szerző kezdettől fogva egyértelműen azt a nézetet képviseli, hogy a menekülés a hit gyengeségének megnyilvánulása, és Isten elleni cselekedet. Érvelését ismét a Bibliára alapozza, annak 91. zsoltárára, mely szerint csak az igaz-

¹⁸ Döghalál ellen való orvosság, az az a pestises időkben, s helyekben való embereknek ki-adott szent elmélkedés, melyben mind a pestisnek nehézsége ki-fejzetetik, s mind a minemű karban helyzetetett emberek találtanak, azok orvosoltatnak meg. Praedikáltatott Sz.A.P.E.E.P.A Anno 1662. Sáros-Patak. Régi Magyar Nyomtatványok (RMNy) 3065

¹⁹ A munkával részletesen foglalkozott: *Sándor Kitti*: Szepsi Wendigh András Döghalál ellen való orvosság című prédikációja a pestis prevenciójának jegyében. In: Pro Scientia Füzetek II. Sokszínű jelentés. Miskolc, Miskolci Egyetem BTK, 2013., 72–77.

²⁰ *Szinye József*: Magyar írók élete és munkái 13. Budapest, 1909. 796.

²¹ „Hozzád ragasztja az Úr a döghalált, míg nem elemézt téged arról a földről, a melyre bemegy, hogy bírjad azt.” (Mózes V. k. 28. f. 21. verse)

hitűek üdvözülnek.²² Szepsi szerint a gyenge hitűek a betegségek okát csak külső okokban, például a levegőben látják, ezért azt gondolják, hogy elég, ha elmenekülnek ezektől a külső tényezőktől. Nem veszik azonban észre, hogy a betegség Isten akaratának eredménye, és hit nélkül minden menekülés haszontalan. A prédikátor azt írja, hogy a fertőzés leküzdésének lényeges tényezője a bűnök megbánása, és ha Isten megbocsátja a bűnöket, a menekülés haszontalanná válik. Az életet Istenre kell bízni. Csak Ő tud megszabadítani a betegségtől, gyógyítani, valamint megkönnyebbülést és megbékélést nyújtani a sorssal.

A prédikátor hasonló módon próbálja értékelni a hitben gyenge embereket. Nekik is a menekülés helyett elsősorban a hit megerősítését ajánlja, mert az erős hitnek köszönhetően az ember le tudja győzni a nehézségeket, bátorítást és erőt kap a csapás elleni küzdelemhez. Megismétli meggyőződését, hogy ahogyan a háború vagy az éhínség elől sem lehet menekülni, úgy a pestis elől sem. Mózes és Dávid példáját hozza fel, akik menekülés helyett az imához fordultak. Prédikációjában a prédikátor egy olyan kérdésre is megpróbál válaszolni, amely gyakran felmerül a keresztyén hívőkben: ha Isten velünk van, miért büntet minket? Szepsi szerint a betegség másképp érinti a hívőt és másképp a hitetlent. Míg a hívő embereket a betegség csak rövid ideig sújtja, sokszor meggyógyulnak, de ha nem is, akkor is Isten kezébe kerülnek. A hitetlenek viszont végtelen büntetéssel találkoznak. Hangsúlyozta, hogy az embernek folyamatosan vizsgálnia kell a lelkét, és az evangélium által kell megerősödni.

Szepsi Wendigh András prédikációjában kevesebb teret szentel azoknak, akik erősek a hitükben, mert az Istenben való erős meggyőződés nem engedi őket menekülésre gondolni. Ugyanilyen röviden jellemzi a túlságosan merészeket, de a bátortalanokat is. Az ő önbizalmuk szintén nem kívánatos Isten számára, és nem kifizetődő.

Írásai végén Szepsi úgy foglalja össze a hívőknek szóló üzenetét, hogy a pestis Isten büntetése a nép bűneiért. Isten célja, hogy figyelmeztesse az embereket és engedelmességre intse, megtérésre buzdítsa őket és gondoskodjon üdvösségükről. Ez egy nagyon világos emlékeztető, hogy a pestis ellen nem lehet meneküléssel védekezni, hanem az egyetlen eszköz, amellyel elkerülhetjük, vagy megmenekülhetünk tőle, az Istenbe vetett igaz hit megerősítése.

Szepsi Wendigh Andrásnak teológiai írásai alapvetően a kor és a hívőket sújtó problémák hatására íródtak. Prédikátorként igyekezett egyszerű és érthető nyelven egyfajta útmutatást közvetíteni az emberek számára, hogy

²² „Aki a Felségesnek rejtekében lakozik, a Mindenhatónak árnyékában nyugoszik az. Azt mondom az Úrnak: Én oltalmam, váram, Istenem ő benne bízom! Mert ő szabadít meg téged a madarásznak töréből, a veszedelmes dögvésztől. Tollaival fedez be téged, és szárnyai alatt léssen oltalmad; paizs és pánczél az ő húsége. Nem félhetsz az éjszakai ijesztéstől, a repülő nyíltól nappal; A dögvésztől, a mely a homályban jár; a döghaláltól, a mely délben pusztít... (Zsoltárok 91:1-6)

hogyan nézzenek szembe a csapásokkal lelki értelemben. Prédikációinak sora a pestis kitérésének és terjedésének okát igyekszik megmagyarázni, ugyanakkor igyekszik megnyugtatni a híveket, válaszokat megfogalmazva arra a sok kérdésre, amely pestis vagy más járványok idején nyugtalanítják az embereket. Az írások tartalmából kitűnik, hogy a református prédikátor tisztában volt „társadalmi és lelki” szerepével a béke megőrzésében, valamint a hívek vigasztalásának és reményének biztosításában. Szepesi nézeteiben is egyértelműen azonosítható a predestináció gondolata, a sors elfogadása az Istenbe vetett őszinte hit megtartása mellett.

Nagyon hasonló jellegű az ismert tiszántúli református prédikátor, Komáromi Csipkés György (1628-1678) teológiai írása. A járványok témáját Komáromi Csipkés György is néhány beszédében fejtette ki. A prédikációk ebben az esetben Debrecenben hangzottak el 1661-1662-ben, majd 1664-ben nyomtatásban is megjelentek. Komáromi Csipkés György Komáromban született. Komáromi és sárospataki tanulmányai után az utrechti egyetemen folytatta tanulmányait, hazatérve Magyarországra több helyen, így Kassán és Debrecenben is tanítóként és prédikátorként működött. Művelt és éleslátó tudós volt, több tucatnyi írást írt, és fordított le. Teológiai művei mellett publikált műveket például az üstökösökről, angol nyelvű tankönyvet is írt²³ avagy a pestisről is egy értekezést, „*Pestis pestise, avagy némely egyszerű tanok a pestis eredetéről, okairól, jellegéről, változatosságáról, és a róla szóló munkákról...*” címmel, kiadta Karáncsi György Debrecenben 1664-ben.²⁴

A Walacsi Istvánnak és Apafi Mihály erdélyi fejedelemnek ajánlott mű a nyomdász előszavából, a szerző bevezetőjéből és öt prédikációból áll. Az írások az egyes prédikációk a pestisről szóló tudnivalók összefoglalását is tartalmazzák. Az első prédikáció tanulsága a prédikátor szerint az, hogy „*senki más nem küld csapást a nemzetekre, a népekre, csak maga Jehova Isten. A pestis olyan egyszerű megtorlás Istentől, amely nem válik az emberi társadalom egyetlen állapotának sem javára, hanem mindenkit megöl, és kiűzi a világból. Az isteni büntetések között nincs pusztítóbb, szörnyűbb, mint a tényleges pestis. A pestis ilyen isteni csapás, olyan büntetés, amelytől senki sincs biztonságban, ha sújtja. A pestis pusztítása idején, mint isteni büntetés az országokban, városokban, falvakban, utcákon, házakban, az emberi társadalomban, a hívő keresztények között, nem kifizetődő, és nem szabad menekülni, megadni magunkat, vagy elfutni előle. A pestis, mint isteni büntetés, a pestis pusztítása idején, a keresztények között nem szabad, és nem is kifizetődő.*”²⁵

Komáromi Csipkés György is több jelzöt sorol fel a pestisre: Jehova keze, isteni csapás, éjszakai félelem, nappal repülő nyílvesző, délben pusztító csapás, veszedelmes tetem stb... Ez a prédikátor, akárcsak az előző, nem

²³ Magyar életrajzi lexikon. Budapest, 1967. <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-eletrajzi-lexikon-7428D/>

²⁴ Régi Magyar Könyvtár (RMK) I. 1022

²⁵ RMK I. 1022

látja értelmét a járvány alatt az elszigeteltségben vagy menekülésben, mert az isteni akaratnak és döntésnek ember nem tud ellenállni. Prédikációiban ő is különbséget tesz betegség és bűn között. Míg a betegség a külső világ és benne valamilyen probléma megnyilvánulása, megvizsgálható, addig a bűn nem a látható világ része, hanem belső romlottságból ered, és a látható és láthatatlan világ, vagyis az ember és Isten közötti kapcsolat megzavarásának megnyilvánulása.²⁶ Prédikációit tehát Szepsi Wendigh Andráshoz hasonlóan fogalmazza meg. Prédikátorként elsősorban lelki vigaszt és reményt ad az embereknek. Arra buzdítja a hívőket, hogy erős hitük legyen Istenben, aki az egyetlen lehetséges megváltás a pestisből.

A fertőző betegségek a kora újkori társadalom életének részei voltak. A társadalom visszatérő időközönként találkozott különböző járványokkal, és mivel nem volt igazán hatékony módja az ellenük való védekezésnek, az emberek reménytelenséget és rettegést éreztek miattuk. Ezekkel a helyzetekkel, azok lefolyásával és következményeivel az egyháznak, pontosabban vezetőinek szembe kellett néznie, akiknek teológiai szinten is meg kellett találniuk a „kezelési módot”. A magyar református egyháznak és teológusainak egyfajta teológiai hozzáállást kellett kialakítaniuk a járványok okaihoz, a járványok alatti viselkedésmódhoz és természetesen a következményeikhez, elsősorban a halálhoz. Az egzisztenciális kérdések mellett, amelyekkel a prédikátoroknak saját maguknak, de a gyülekezet hívőin keresztül is szembe kellett nézniük, fontos társadalmi szerepük is volt. Hiszen nekik is ki kellett venniük a részüket a rend fenntartásában, a pánik kitörésének vagy az önuralom elvesztésének megakadályozásában. A 16., de főleg a 17. század Magyarországának történelmi időszakát számos katasztrófa jellemezte, többek között a pusztító pestisjárványok, amelyek számos orvosi értekezés kiadását, de a református prédikátorok teológiai írásait is eredményezte. A két bemutatott rövid írás, amely a hívek számára a pestis idején tanúsított magatartásról szóló prédikációk sorozata volt, és különösen azzal a kérdéssel foglalkozott, hogy szabad-e (ha egyáltalán van értelme) a betegség elől menekülni, vizsgálatakor jelentős tartalmi hasonlóságot fedezhetünk fel. Mindkét mű szerzője a pestisjárványt isteni büntetésnek tekintette, annak részeként, ami a földön az emberek bűneiért történt, így ez a kontextus még erősen visszatekint a középkori elképzelésekre. Másrészt azonban a predesztináció tanának szellemében a prédikátorok arra buzdították a híveket, hogy legyenek bátrak, és higgyenek az isteni kegyelemben és üdvösségben. Az Istenbe vetett rendíthetetlen hit az, ami a legpusztítóbb járványok idején is erőt és reményt kellett, hogy adjon a hívő keresztényeknek.

²⁶ Márkus Mihály: Komáromi Csipkés György, a tudós teológus. In: *Confessio* 2/1978., č. 4, p.61-62.